

РОЗДІЛ 10 ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.36.48>

ЕКЗИСТЕНЦІЙНА САМОТНІСТЬ ЖІНКИ В ПОВІСТІ-БАЛАДІ Г. ПАГУТЯК «СОЛОВЕЙКО»

EXISTENTIAL LONELINESS OF A WOMAN IN THE NOVELLA-BALLAD BY H. PAGUTYAK *THE NIGHTINGALE*

Бітківська Г.В.,

orcid.org/0000-0002-3131-2686

доктор філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри світової літератури

Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

У статті досліджуються засоби репрезентації екзистенційної самотності жінки в повісті-баладі Галини Пагутяк «Соловейко». Зауважено, що авторське визначення жанрової своєрідності твору маркує синтез подієвості життєвої історії з драматично-містичним світосприйняттям головної героїні – дівчини без імені, яка повсякчас переживає страх перед світом і внаслідок цього почувається дуже нещасливою і самотньою.

Простежено, що головна героїня зображена в колі своїх однокурсниць Надійки, Олени, Валі, родички Ніночки, які виявляють конформістське ставлення до життя. Однолітки безіменної героїні дбають про налаштований побут, і поза ним їм нічого не турбує. Натомість головна героїня керується високими етичними й естетичними вимогами у ставленні до матері, у дружбі й коханні. Вона усвідомлює свою несхожість з іншими й намагається освоїти незвичний і незатишний для себе простір за допомогою уникання небажаного спілкування чи іронічного дистанціювання від ситуації.

Наголошено, що ознаки балади у творі є важливим засобом творення екзистенції безіменної героїні. Унаслідок своєї звички до самотніх блукань дівчина знаходить локуси, у яких сходяться два світи – реальний і ірреальний або «дивний» простір, зокрема, схоже на око лісове озеро, дивний пустир серед міста, вуличку покинутих будинків з квартирами без дверей. Кожного разу контакт з дивним простором завершується для героїні травмою, що пришвидшує трагічний фінал.

З'ясовано, що своєрідний діалог героїні з іншим світом відбувається через пісню і сни. Дівчина співає тільки в лісі або подумки, для неї це сакральне дійство, яке може відбуватися тільки тоді, коли вона щаслива, – у лісі, в рідній хаті, поряд з коханим. Востаннє пісня звучить, коли дівчина звільняється від усіх страхів, падаючи із сьомого поверху. Сні є передвісниками трагічних подій: сон тітки Ганни передвіщає нещасливе кохання, а сон самої безіменної дівчини про неіснуючі листи до неї коханого вербалізує її протест проти буденності у стосунках.

Ключові слова: екзистенція, екзистенційна самотність, образ жінки, повість, балада, Галина Пагутяк.

The article explores the means of representing existential loneliness of a woman in the novella-ballad «The Nightingale» by Halyna Pagutyak. It is noted that the author's definition of the genre originality marks the unique blend of a life story's events with the main character's dramatic and mystical outlook on the world. The heroine is a girl without a name, who constantly experiences a senseless fear of the world and, as a result, feels very unhappy and lonely.

It is traced that the main character is depicted in the circle of her classmates Nadiya, Olena, Valya, and Ninochka's relative, who demonstrate a conformist attitude to life. The nameless heroine's peers care about their settled home life, and nothing besides it bothers them. Instead, the main character is guided by high ethical and aesthetic requirements in her attitude toward her mother, friendship, and love. She realizes her dissimilarity from others and tries to master an unusual and uncomfortable space for herself by avoiding unwanted communication or ironically distancing herself from the situation.

It is emphasized that the features of a ballad in this work are an important means of creating the nameless heroine's existence. Due to her habit of wandering alone, the girl discovers places where the real world and an unreal or strange world intersect. In particular, there is a forest lake that looks like an eye, a weird wasteland in the middle of the city, and a street of abandoned houses with apartments without doors. Each time, her interaction with the strange space ends with the heroine getting trauma, which makes the tragic ending come closer.

It is found that the heroine's peculiar dialogue with the other world occurs through songs and dreams. The girl sings only in the forest or in her head. It is sacred for her and it only happens when she is happy – in the forest, in her native home, next to her beloved. The last time we can hear the song is when the girl frees herself from all fears by falling from the seventh floor. Dreams are harbingers of tragic events: Aunt Hanna's dream foretells unhappy love, and the nameless girl's dream of non-existent letters to her lover verbalizes her protest against the monotony in relationships.

Key words: existence, existential loneliness, image of a woman, novella, ballad, Halyna Pagutyak.

Постановка проблеми. Повість-балада «Соловейко» належить до ранньої творчості Галини Пагутяк, але не губиться за її відомими творами зрілого періоду. Вже в першій публікації 1986 р. разом з науково-фантастичним романом «Господар» акцентується екзистенціалістська проблематика цього твору – «моральний пошук смислу життя нашої молоді сучасниці» [7, с. 200]. У перевиданні 2017 р. повість «Соловейко» увійшла до збірки з підзаголовком «Книга беззахисності», у якій відображається «важкий шлях і вперта боротьба беззахисної людської душі в нашому жорстокому світі» [6]. Тетяна Гребенюк відзначає екзистенціалістську сутність творчості Галини Пагутяк, що виразно відбивається в проблематиці її творів. У них так чи так «постають проблеми пошуку сенсу буття, самопізнання людини, одвічна самотність особистості, вибір і відповідальність за нього, богошуканство» [2, с. 256]. Однак системних досліджень повісті-балади «Соловейко» в цьому аспекті бракує, що зумовлює їхню актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники виявляють спорадичний інтерес до повісті-балади «Соловейко» здебільшого в контексті ширших проблем. Т. Качак, досліджуючи художні особливості жіночої прози 80–90-х років ХХ століття, називає цей твір як приклад міграції, дифузії жанрових конструкцій у творчості Г. Пагутяк і в сучасній українській прозі [5, с. 18]. Н. Чухонцева звертається до повісті, вивчаючи концепт «музика» в романах Галини Пагутяк, і зауважує, що у творі «акцентується несумісність максималістських уявлень про гармонію і реалій профанного життя» [8, с. 111]. Г. Бокшань розглядає «Соловейка» під кутом міфопоетики [1]. Водночас О. Карабльова в дисертації «Художні версії проблеми самотності у сучасній жіночій прозі» детально досліджує проблему самотності у прозі Галини Пагутяк, Оксани Забужко і Софії Майданської. З-поміж творів Г. Пагутяк дослідниця аналізує повість «Радісна пустеля», романи «Смітник Господа Нашого», «Записки Білого Пташка», «Захід сонця в Урожі» і, вивчаючи психологічні й художні засоби вираження та концептуалізації самотності, зауважує «філософсько-медитативне вираження самотності, феномен якої набуває ознаки екзистенційно-пізнавальної» [4, с. 9]. Отож проблема порушена, що свідчить про її важливість, однак на матеріалі повісті-балади «Соловейко» потребує детального розгляду.

Постановка завдання. Метою нашої статті є дослідження засобів художньої репрезентації

екзистенційної самотності жінки в повісті-баладі Галини Пагутяк «Соловейко».

Виклад основного матеріалу. Повість «Соловейко» має чотирнадцять невеликих розділів, у кожному з яких головна героїня – дівчина двадцяти одного року – розповідає про певні події свого життя, почуття й думки, які вони викликають. Вона навчається в місті, але більше любить приїжджати додому, у село, де живе її мама, яка працює вчителькою. Найбільше задоволення в дівчини викликають прогулянки до лісу, хоча з радістю береться вона й до домашньої роботи: «...так люблю навіть воду з криниці нести, чи подвір'я замітати, чи горіхи обривати» [7, с. 162], а увечері охоче читає. Її образ розкривається поступово, однак уже в першому розділі вона зізнається, що багато думає про світ і себе в ньому: «...все думаю, думаю, хоч не було тоді мені над чим думати. До мене тільки тієї осені стало доходити, що не так усе воно, як має бути. А в чому та неправда, – чи в мені, чи в інших, – не знала» [там само].

Авторське визначення жанрової своєрідності твору як повісті-балади маркує синтез подієвості життєвої історії з драматично-містичним світосприйняттям головної героїні – дівчини без імені, яка повсякчас переживає безглуздий страх перед світом і внаслідок цього відчувається дуже нещасливою і самотньою. Відчуття страху так часто виникає в неї, що вона може й не усвідомлювати його, зауважуючи: на подвір'ї ростуть три горіхи, що мають оберігати від блискавки. Досвід такого оберегу для неї не особистий – «так кажуть». Або вона повертається в гуртожиток з острахом. Боїться навіть не дії, а лихого слова від когось неозначеного: «...і мені скажуть щось лихе. І я не витримаю. Просто розірветься серце» [там само].

В образі дівчини переважають страхи від того, що ще не сталося. Таке моделювання ймовірних випадків чи зустрічей не поодинокі. Воно інспірується різними подіями, зокрема й не дуже віддаленою часовою ретроспективою: два роки тому вона знайшла в лісі озеро. Дівчина спочатку любить ним, сонцем і хмарами, що відбиваються у воді. Але думки про те, що у знаному з дитинства лісі можна знайти щось невідоме, тривожать її, і зовсім лякає припущення, що тут може трапитися зустріч з кимось. Простір для неї такий дивний, що якби хтось прийшов сюди, то вона б подумала, що то не людина. Увечері дівчина відчувається нещасною: «сльози течуть по скронях, кругом темрява, ніхто мене не бачить, нікому я не потрібна, і все життя моє – не як у людей» [7, с. 163]. Виразна емоційна

домінанта в характері героїні підсилюється її намаганням дистанціюватися від власних переживань, подивитися на власне життя під іншим кутом зору: «Господи, навіщо ти нагородив мене цим безглузким страхом, я ж зовсім-таки непогано живу! Мені всього-на-всього двадцять один рік, я не каліка, подобаюся хлопцям, нарешті, вчуся в університеті» [7, с. 166]. Однак оповідачка сама іронізує з таких аргументів, називаючи їх поважними, і зауважує, що від таких міркувань їй «робиться ще гидкіше» [там само].

Головна героїня зображена в колі своїх однокурсниць Надійки, Олени, Валі, родички Ніночки, які виявляють конформістське ставлення до життя. Однолітки безіменної героїні дбають про налаштований побут, і поза ним їх нічого не турбує. Найбільше спілкується дівчина з Надійкою, яка старша за героїню повісті на три роки, але вчиться з нею на одному курсі. Вона відрізняється від інших: «єдина дівчина, яка не кисне по неділях у гуртожитку, нарікаючи на чоловічу байдужість і власну самотність» [7, с. 163]. Саме Надійка купила квитки на «Лебедине озеро», і в епізоді відвідин оперного театру виразно розкриваються душевні якості обох дівчат.

Головна героїня з певним викликом говорить про балет як «наївну казку про двох закоханих», демонструючи рецепцію без розуміння художньої умовності твору мистецтва: «Я вже не вірила в казки. Мені тільки було боляче, що люди можуть так легко і невимушено вдавати кохання, грати в нього. Злий чарівник мені сподобався більше, ніж уся ця згряя лебедів. Йому можна було поспівчувати. Він був приречений так, як я, як Надійка, як мало не весь світ, ніколи не зазнати такої небесної любові» [7, с. 165].

Наратив повісті формується так, щоб акцентувати брак естетичних звичок героїні: перед балетом їй більше хочеться повечеряти ковбасою, аніж слухати музику чи дивитися виставу. Головна героїня визнає, що не розуміє музику, не зацікавлена в таїнстві балету, за її висловом, у балетно-спортивних достоїнствах акторів; тобто створюється не романтизований образ, а знижений, значно ближчий до *profanum*, а не *sacrum*. Однак кілька деталей переконують, що її гастрономічне моделювання й демонстративні зізнання виконують роль маски, що приховує вразливість, тонку натуру й вроджений естетичний смак. Невипадково повість розпочинається зображенням єдності головної героїні з природою, її втіхи від прогулянок лісом, що виливається в неї через творчу діяльність – спів. У цьому образі демонструється «гама складних переживань неординарної постаті, яка перебуває в хаосі

буття. Її розгублена свідомість прагне відшукати власну точку опри, і шукає її в собі, у своїй свідомості» [3, с. 183]. Відповідно думки героїні про виставу відбивають її душевне сум'яття й пригнічений психологічний стан, викликаний відсутністю кохання. Дівчина чекає вистави в чорно-білих кольорах, її дратує строкатість декору і костюмів як дисонанс до її очікувань. Вона воліє не змішувати високе і низьке, мистецтво й побут. Коли Надійка вмикає музику Баха в побутовій ситуації – прибирання кімнати чи пізні вставання, то це їй видається «справжнісіньким блюзнірством». Дівчина намагається «швидко втекти на вулицю, бути хоч голодною, зате вільною» [7, с. 165]. Тобто її мрії про уявну вечерю маніфестують не так примітивну особу, що сприймає світ на рівні фізичних інстинктів, як намагання освоїти незвичний і незатишний для себе простір за допомогою повсякденних дій та іронічного дистанціювання від ситуації.

З огляду на це, катарсис від вистави, який вона переживає, є правдивим дзеркалом її екзистенції: «Ось на мить згасло світло, в темряві з'явилась якась біла постать, шалено затрепетівши. Я побачила те, чого чекала весь вечір: чудо, без якого немає мистецтва» [7, с. 165]. Показовим є те, що цю рецепцію подано в обрамленні вербалізованих страхів дівчини. Спочатку актуалізується страх дівчини перед соціумом: вона боїться, коли має жити в гуртожитку, її непокоїть натовп у місті – мусить у ньому шукати подібних до себе людей, дратує гамірна публіка перед театром і в театрі. Страх, напевно, зумовлений підозрою лицемірства як основи суспільних та індивідуальних стосунків у тогочасній спільноті: «Зараз я сиділа заплющивши очі, ніби чекала блискавки, що зараз вдарить, і тоді з гуркотом западуться фальшиві зелені ліси, захитаються всі люстри» [7, с. 165]. Блискавка як природне явище нагадує про справжній ліс, у якому наша героїня щаслива настільки, що може співати; а також про її рідне подвір'я (також справжнє, а не бутафорське), захищене від блискавки аж трьома горіхами. Лицемірність соціуму констатується реплікою Надійки: «Врешті-решт, театр для того і існує, щоб одні грали на сцені, а інші – в залі» [7, с. 166]. Після усвідомлення чудесного впливу мистецтва героїня робить парадоксальний висновок, який не заперечує, а зміцнює її страхи перед світом: «Страх і безпомічність перед темрявою, які не приховаєш за ніякими оптимістичними фіналами і геройською бравадою» [7, с. 165].

Екзистенційна, або внутрішня самотність зумовлюється, як зауважують науковці, суперечностями особи із собою, а пізніше – і соціумом

[3, с. 184], і саме таке світовідчуття демонструє головна героїня повісті. Її становище відрізняється від фізичної самотності старших жінок – тітки Ганни чи її матері. Хоча тітка Ганна не має ні чоловіка, ні дітей, тобто на позір є самотньою, і має свій страх: «Як то страшно без рідного дому! Я би вмерла на чужині межи чужими людьми» [7, с. 169], але вона не переживає внутрішньої самотності і не прагне сховатися від світу. Її образ виконує важливу роль у розвитку сюжету, бо є носієм інформації про майбутнє головної героїні, що зображується як сон. Тітка Ганна переказує своє сновидіння про білий вінець, який дівчина приміряє уві сні, й одразу подає свою інтерпретацію: незабаром вона може вийти заміж.

Онїричний компонент пов'язує умовно-реалістичний наратив перших чотирьох частин повісті, що стосуються звичного життя багатьох – навчання в університеті, відвідування театру, мешкання в гуртожитку тощо, з ірреалістичним наративом (V–XIV частини), що розпочинається словами «Я ще не знала тебе» [7, с. 169]. Від цієї репліки розпочинається подвійна перспектива викладу: гомодієгетичний наратор веде розповідь про минулі події з теперішніх координат. Умовність наративу посилюється антиципацією: «Я ще не знала, що через рік мене вже не буде», внаслідок чого образ наратора отримує містичне забарвлення як вихідець з потойбіччя. Картини щасливого кохання – «кожен твій дотик, кожен поцілунок залишився зі мною» [7, с. 171] – позбавлені сентиментальності, оскільки вони зображені в аурі смерті. Вперше у тексті повісті звучить куплет пісні, що символізує назву твору:

Нехай тобі зозуленька, мені соловейко,

Нехай тобі там легенько, мені веселенько.

Нехай тобі зозуленька, щоб рано кувала,

Нехай мені соловейко, щоб я не скучала
[7, с. 171].

Пісні в повісті, як і сні, забезпечують контактування реального й ірреального світів. Головна героїня потрапляє в інший простір після блукань: так трапилося, коли вона вийшла до лісового озера, міського пустиря, вулички покинутих будинків. Описи «дивних» локусів мають спільні ознаки запустіння, руйнації, смітника: «...дивний пустир. Незважаючи на зиму й весну, на ньому шелестіла висока суха трава, вища за мене, подекуди витоптана. На землі отут і там валялись порожні консервні бляшанки, шматки паперу, рештки взуття. Така сама трава росла на берегах мого єдиного в світі лісового озера, котре існувало тепер лише у моїй пам'яті і вже ніколи не наповниться водою. Цієї осені меліоратори проклали труби і випустили з нього воду, перетво-

ривши озеро в гидке болото, посеред якого стирчало сухе, мертве коріння. Я бачила це страхіття, але не вірила, що ліс осліп і над баговинням спокійно кружляє кілька ворон» [7, с. 171].

Кожний контакт з «дивним» простором завдає дівчині травму: біля лісового озера вона злякалася своїх думок і кинулася тікати; на пустирі на неї напала зграя собак; в покинутому будинку відчуває, що її коханий відчужений від неї. Це відчуження посилюється після принципової сварки закоханих, і дівчина дедалі більше заглиблюється в хаос буття. Героїня здається повністю спустошеною і збайдужілою до всього в житті, однак у ситуації межового вибору вона залишається вірною своїм життєвим принципам, не спокушаючись розвагами, які їй нав'язують.

Висновки. Головна героїня повісті-балади Г. Пагутяк «Соловейко» керується високими етичними й естетичними вимогами у ставленні до матері, у дружбі й коханні. Вона перебуває в незгоді з собою, усвідомлює свою несхожість з іншими, що характерно для стану екзистенційної самотності. Дівчина намагається уникати небажаного спілкування або іронічно дистанціюватися від ситуації.

Важливим засобом творення екзистенції безіменної героїні є ознаки балади в повісті, як-от баладний сюжет, мотивний комплекс смерті, метаморфоза, двосвіття тощо. Розв'язкою баладного сюжету стає смерть героїні, яку можна потрактувати як символічну метаморфозу – перетворення дівчини, що співає тільки за особливих обставин, у соловейка. Унаслідок своєї звички до самотніх блукань дівчина знаходить локуси, у яких сходяться два світи – реальний і ірреальний або «дивний» простір, зокрема, схоже на око лісове озеро, дивний пустир серед міста, вуличка покинутих будинків з квартирами без дверей. Кожного разу контакт з дивним простором завершується для героїні травмою, що пришвидшує трагічний фінал. З'ясовано, що своєрідний діалог героїні з іншим світом відбувається через пісню і сні. Дівчина співає тільки в лісі або подумки, для неї це сакральне дійство, яке може відбуватися тільки тоді, коли вона щаслива, – у лісі, в рідній хаті, поряд з коханим. Востаннє пісня звучить, коли дівчина звільняється від усіх страхів, падаючи із сьомого поверху. Сні є передвісниками трагічних подій: сон тітки Ганни передвіщає нещасливе кохання, а сон самої безіменної дівчини про неіснуючі листи до неї коханого вербалізує її протест проти буденності в стосунках з коханим. Перспективним для подальших досліджень повісті-балади Г. Пагутяк «Соловейко» може бути дискурс травми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бокшань Г. Деструкція вітальності в повісті-баладі Галини Пагутяк «Соловейко». Збірник статей і тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія здоров'я – здоровий спосіб життя – здорова нація». Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2018. С. 31–33. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/2896>
2. Гребенюк Т. В. Галина Пагутяк. *Історія української літератури: XX – поч. XXI ст.*: у 3 т. / за ред. В.І. Кузьменка. Т. 3. К. : ВЦ «Академія», 2017. С. 254–266.
3. Девдюк І. Екзистенційна самотність творчої особистості в українській та англійській прозі міжвоєнного періоду. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2018. Том 29 (68). № 4. С. 183–188.
4. Карабльова О.В. Художні версії проблеми самотності у сучасній жіночій прозі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 «Українська література». Київ, 2004. 20 с.
5. Качак Т. Б. Художні особливості жіночої прози 80-90-х років XX століття : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.01.01. Кіровоград, 2006. 20 с.
6. Пагутяк Г. В. Небесна кравчиня: книга беззахисності : романи, повісті. Львів : Піраміда, 2017. 298 с.
7. Пагутяк Г. Соловейко. *Господар*. К.: Рад. Письменник, 1986. С. 161–199.
8. Чухонцева Н. Семіосфера концепту «музика» в романах Галини Пагутяк. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : зб. наук. праць. Херсон : ХДУ, 2017. С. 110–115.